УДК 811.512.145·81΄373.61

Р.Т. Сәфәров

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ХАЛЫК ЭТИМОЛОГИЯСЕНЕҢ ЧАГЫЛЫШЫ

В статье на материале татарского языка раскрывается содержание понятия «народная этимология», сущность которого состоит в осмыслении морфологического состава слова и мотивировки его значения на основе сближения с созвучными словами, отличными от него по происхождению. Автор, основываясь на классификации В.А. Богородицкого, приводит примеры к таким процессам реэтимологизации как субституция звуков, семасиологизация и морфологизация. Также рассматриваются возможности реэтимологизации как одного из наиболее ярких стилистических средств, используемых в литературных произведениях для создания комического.

Ключевые слова: татарский язык, народная этимология, процессы реэтимологизации, морфологизация, комическое.

Сүзнең килеп чыгышы яки мәгънәсе аңлашылмаган очракта аны үзеңчә аңлау һәм аңлату күренеше тел белемендә төрле терминнар белән белдерелә: *халык этимологиясе, ялган этимология*, *реэтимологизация,* шулай ук *псевдоэтимология, квазиэтимология* һ.б. Бу темага багышланган махсус әдәбиятта әлеге атамаларның саны дистәдән артып китә.

Хәзерге татар тел белемендә күренеш буларак та, термин буларак та *халык этимологиясе* төшенчәсе ешрак кулланыла. Аның эчтәлеге чыганакларда түбәндәгечә ачыклана:

халык этимологиясе дип таныш булмаган сүзнең мәгънәсен җиңел аңлашыла торган сүзләр җирлегендә аңлатырга тырышуны әйтәләр [Татар лексикологиясе, т. 1, б. 285];

халык этимологиясе дип, гадәттә, алынма сүзләрне туган тел сүзьясалышы модельләреннән чыгып аңлау вә таркатуны атыйлар [Әхмәтьянов, т. 1, б. 28];

халык этимологиясе – **реэтимологизация**, ягъни сүзнең яңа эчке форма алуы, мотивлашмаган булудан мотивлашканга әйләнүе [Сафиуллина, б. 164];

ялган этимология, икенче төрле әйткәндә, **халык этимологиясе** – сүзнең килеп чыгышын очраклы аваз тәңгәллекләренә нигезләп, башка сүзләргә охшатып аңлату [Сәлимов, б. 139].

Рус тел белемендә күптөрле билгеләмәләрне анализлап караганнан соң, Л.Д. Введенская белән Н.П. Колесников «Этимология» дигән хезмәтләрендә «**народная этимология** – это такая переделка фономорфологической структуры непонятного слова, которая сближает его с более привычным словом как фонетически, так и по значению, и позволяет осмыслить его», дигән фикергә киләләр [Введенская, Колесников, с. 37].

Р. Әхмәтьянов «Татар теленең этимологик сүзлеге»ндә 100 дән артык сүзне халык этимологиясе белән бәйләп аңлата. Без, диалекталь сүзләрнең этимологиясен тикшерү бу санны бермә-бер арттырачак, дигән карашта торабыз.

Татар тел белемендә халык этимологиясе бүгенгә кадәр теоретик планда система буларак махсус өйрәнелмәгән. Рус галимнәреннән әлеге күренешне тикшергән Т.М. Бузанова реэтимологизация процессларын, В.А. Богородицкий тәкъдим иткән классификациягә таянып, авазлар субституциясе, морфологизация һәм семасиологизация буларак өч юнәлешкә бүлеп карый [Бузанова, б. 11].

Алынмаларда яки эчке мотивациясе онытылган ана теле сүзләрендә нинди дә булса аваз (лар) мотивациясе таныш икенче сүзнең авазларына якынайтыла, нәтиҗәдә бу – сүзнең авазлар субституциясенә, ягъни авазлар составын үзгәртүгә китерә. Мәсәлән, *буа* сүзе халык аңында елганың *буылган* урыны дип кабул ителгән, ләкин аның борынгырак әйтелеше *бөя* яки *бүwә* булган, һәм аны суны «буу» белән бәйләмиләр [Әхмәтьянов, т. I, б. 210].

Морфологизация – сүзнең аңлашылмаган берәр элементын сөйләүчегә аңлашыла торган элементка алмаштыру. Ягъни чит сүзнең структурасы аңлашылмаса, ул моңарчы бер телдә дә булмаган яңа бер тамырга һәм морфемага таркатыла. Биредә мисал итеп татар телендәге алынмалардан яңа сүзләр ясалышын китерергә мөмкин.

Мәсәлән, бүгенге көндә сөйләм телендә *канцелярия* сүзенең *кәнсәләр* формасы кулланыла: *Кәнсәләргә ның-ның басып Сәлим керде* (Г. Афзал). Аның *-ләр* компоненты күплек сан кушымчасы дип аңлашылган, һәм моңарчы булмаган *кәнсә* сүзе барлыкка килгән: *Беркөнне, кәнсәгә кереп, Саматка бик озак карап тордым* (Г. Галиева). Бу сүз башка төрки телләрдә дә теркәлгән, мәсәлән: башк. *кәнсә* [БТДҺ, б. 173], үзб. *кенгса* «контора» [Әхмәтьянов, т. I, б. 396].

Татар телендә алынма сүз нигезенең соңгы иҗеген килеш кушымчасы дип аңлау нигезендә туган этимологияләргә дә кызыклы гына мисаллар китерергә мөмкин. Мәсәлән, соңгы иҗеген урын-вакыт килеше күрсәткече дип аңлатып, рус телендәге *комната* сүзе *кумна* һәм *да* өлешләренә таркатылган, нәтиҗәдә *кумна, кулма* кебек берәмлекләр барлыкка килгән [ТТЗДС, б. 337]. Р. Әхмәтьянов, әлеге сүзләр «1930 елларда күп «кара халык» шәһәрләргә күченә башлагач пәйда булган», дип саный [Әхмәтьянов, т. I, б. 468].

Рус телендәге *ка́торга* сүзен *катор//катыр//катр* лексемасының юнәлеш килеше формасы дип аңлату нигезендә моңарчы булмаган яңа сүз килеп чыккан: *Бөтен ыруы карак, бөтенесе бур, бөтенесен катыр җибәрергә!* (Г. Бәширов); *Богау киеп катор киткән каенатам!* (Ф. Гыйззәтуллина). Бу очракта *Себергә җибәрү, Мәскәүгә китү* кебек гыйбарәләрнең *Себер*

җибәрү, Мәскәү китү рәвешендәге юнәлеш килеше кушымчасыннан башка кулланылуларының да йогынтысы булмый калмагандыр.

Халык этимологиясе нигезендә ясалган тагын бер сүз язма чыганакларда теркәлмәгән. Бу *шоба* яки *шыба* сүзе. Бүген ул әдәби телдә дә, сөйләшләрдә дә тулы формасында *шобага*// *шыбага* дип кулланыла, ләкин аның күрше телләрдә кыскартылган формада саклануы (чув. *шӑпа*, мар. *шыва*, *шӧвӓ*) кайчандыр аерым урынчылыкларда *шоба-га* кебек аңлашылуын күрсәтә. Р. Әхмәтьянов, бу кыскарган вариантлар татарчадан алынган, дип исәпли [Әхмәтьянов, т. II, б. 491].

Шарлык сөйләшендә көнчыгыш какысын *сүәрби* дип атыйлар, диалектлар сүзлегендә ул *сүwәрби* буларак теркәлгән [ТТЗДС, б. 587]. Халыкта рус телендәге *свербúга* сүзенең *-га* компоненты юнәлеш килеше кушымчасы булып кабул ителү сәбәпле, татар телендә ул төшереп калдырылган. Монда *юага бару, җиләккә бару* кебек сүзтезмәләрдә *юа, җиләк* сүзләренең юнәлеш килешендә кулланылуының тәэсире сизелә.

‘Арзан, кыйммәт түгел’ мәгънәсендәге *очсыз* сүзе дә халык аңында *оч-сыз* дип аңлашылып ясалган сүзләрдән барлыкка килгән: *– Ни бәя соң менә бусысы? – Очсыз, җиңги җаныем, очсыз! Гүпчи дә юк инде, шалкан бәясе!* (Г. Бәширов).

Моның белән генә чикләнмичә, *арзанлы* сүзе тәэсирендә булса кирәк, *очсызлы* сүзе барлыкка килгән. *Ульян каласының үзәк урамында, «Сарман» көенә җырлый-җырлый, очсызлы ризыклар сата торган кибет эзләде алар* (Ф. Яруллин).

Монда ниндидер ‘зур бәя’ мәгънәсендәге **оч* сүзенә *-сыз* кушымчасы ялганган дип күзаллана. Югыйсә башка төрки телләрдә бу сүз әлеге формада кулланылмый. Чаг.: төр., аз. *ucuz*, кр.-тат. *уджуз*, кар-балк. *учуз*. Хәтта татар теленең кайбер сөйләшләрендә ул *очыз* формасында сакланган. Мордовиядә чыккан «Татар газетасы»нда: *Саранскиның иң зур залы шыгрым тулы иде, чөнки бу концертка билетлар бик очыз иде.* Башкорт телендәге *осһоҙ* исә я татар теле йогынтысы белән ясалган, я татарчадан алынма булып чыга.

Семасиологизация – эчтәлеге һәм тышкы формасы аңлашылмаган сүзгә яңа мотив, яңа мәгънә салу күренеше. Мәсәлән, халык этимологиясенә күрә, рус телендәге *кацавейка* ‘авыл хатын-кызларының өске киеме’ *кесә* сүзенә нисбәт ителгән һәм *кесәбикә* сүзе барлыкка килгән. *Төнбоек* сүзенең дә иске мәгънәсе, номинация мотивы онытылган. Бу үсемлекнең чәчәкләре төнгә таба ябылуы игътибар үзәгенә алынып, аңа «төнлә боек» була торган чәчәк мотивы салынган, югыйсә сүзнең төп нигезе *тӧмга-* < *тумға-*, *тумқа-* «чуму» булган, шуннан *тумғай* «төнбоек», *тумғай-ақ* (*тумғай* сүзенең иркәләү-кечерәйтү формасы) ясалган. Биредә баштан ук кайбер су үсемлекләренең төнгә суга яшеренүе күз уңында тотылган [Әхмәтьянов, т. II, б. 293].

Матур әдәбиятта еш кына халык этимологиясенә махсус мөрәҗәгать ителә. Аеруча көчле стилистик чара буларак реэтимологизация мөмкинлекләре көлке барлыкка китерү максаты белән кулланыла. Әлеге очракта нигездә рус телендәге берәр сүз татар телендә охшаш яңгырашлы сүзгә якынайтыла, нәтиҗәдә мәгънә үзгәрү сәбәпле көлке барлыкка килә.

Вәли. Тыңласаң, шул: менә без хәзер *театрга* китәбез...

Биби. Кая?

Вәли. *Театрга*!

Биби. Нәрсә *төятергә*?

Вәли. Баш *төятергә.*

Биби. Нинди баш?!

Вәли. Атаң башы! Мин сиңа *төятергә* димим, *театрга* дим, аңладыңмы, *театрга* дим! (Г. Камал);

Мин аны беркөннәрне Гарифәләргә җибәрдем: – Абыстай: – «Гарифәнең алдырган *кислатасы* юк микән. Бик күңелләрем болганып тора. Үзебездә судысы бар барын да, ирләр өйдә вакытта *кислата* алдырырга онытылган», – дип әйтте, дип сора, – дигән идем, барган да: «Абыстай, *киез каталарын* биреп торсыннар ла», – дип сорап, миңа *кислата* урынына *киез ката* күтәреп кайткан (Г. Камал).

Кайбер очракта мондый алым сүзнең бер өлешен алмаштыру, шуның белән яңа мәгънә барлыкка китерү өчен кулланыла:

Мөдир әйтә:
Ачтык әле
Парикмахерская.
Төзәтеп куя Шәвәли:
Сарыкмахерская! (Ш. Галиев).

Шулай итеп, халык этимологиясе татар лингвистикасында җитәрлек дәрәҗәдә өйрәнелмәгән дигән нәтиҗә ясарга туры килә. Күренеш буларак ул, башлыча, аталу мотивациясе аңлашылмаган алынма сүзләрдә күзәтелә. Күпчелек очракта халык этимологиясе нигезендә диалекталь сүзләр аңлатыла, моның төп сәбәбе – грамотасызлык, дип күрсәтелә. Сүзнең килеп чыгышын яки мәгънәсен аңлатканда, аның я фонетик тышчасы үзгәртелә, я аңлашылмаган элементы аңлашылган элементка алмаштырыла, я эчтәлеге таныш булган сүзгә охшатыла. Матур әдәбиятта реэтимологизацияне, стилистик чара буларак, махсус рәвештә көлке, каламбур барлыкка китерү максаты белән кулланалар.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р. Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: ике томда. Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. Т. I. 543 б.

Әхмәтьянов Р. Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: ике томда. Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. Т. II. 567 б.

БТДҺ – Башҡорт теленең диалекттары һүҙлеге. Өфө: Китап, 2002. 432 б.

Бузанова Т. В. Реэтимологизация в русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Казань, 1992. 14 с.

Введенская Л. Д., Колесников Н. П. Этимология: учебное пособие. СПб: Питер. 2004. 221 с.

Сафиуллина Ф. С. Хәзерге татар әдәби теле. Лексикология (югары уку йортлары студентлары өчен). Казан: Хәтер, 1999. 288 б.

Сәлимов Х. Х. Тел гыйлеме терминнары сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 143 б.

Татар лексикологиясе: өч томда / ред. Г. Р. Галиуллина. Казан: ТӘһСИ, 2015. Т. I. 352 б.

ТТЗДС – Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Сәфәров Ринат Таһир улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре